

Əlyazması hüququnda

REAL HAMIL OĞLU SƏLİMOV

**TUNC DÖVRÜ İNCƏSƏNƏT ABİDƏLƏRİNİN
AZƏRBAYCANIN MƏDƏNİYYƏT TARİXİNİN
ÖYRƏNİLMƏSİNDƏ YERİ**

5505.02 – Arxeologiya

Tarix üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün
təqdim olunmuş dissertasiyanın

A V T O R E F E R A T I

Bakı – 2014

Dissertasiya AMEA Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutunun “Tunc və ilk dəmir dövrü arxeologiyası”şöbəsində yerinə yetirilmişdir.

Elmi rəhbər:

Vəli Hüseyn oğlu Əliyev

AMEA-nın müxbir üzvü, tarix elmləri doktoru, professor

Rəsmi opponentlər:

Qüdrət Seyfulla oğlu İsmayılzadə

tarix elmləri doktoru, professor

Bəhlul İmran oğlu İbrahimli

tarix üzrə fəlsəfə doktoru

Aparıcı müəssisə:

AMEA Milli Azərbaycan Dövlət Tarixi Muzeyinin “Arxeologiya elmi fond” şöbəsi

Müdafiə Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutunun nəzdində fəaliyyət göstərən tarix üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün yaradılmış (5505.02 “Arxeologiya”) dissertasiyaların müdafiəsini keçirən F/D. 01.171 Dissertasiya Şurasının «_30_» _06_____ 2014-cü il tarixli iclasında saat «_____»-də keçiriləcəkdir.

Ünvan: Bakı şəhəri, Az-1143, H.Cavid prospekti 115

Dissertasiya ilə AMEA Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutunun elmi kitabxanasında tanış olmaq olar.

Avtoreferat «___» _____ 2014-cü ildə göndərilmişdir.

F/D. 01.171

Dissertasiya Şurasının
elmi katibi:

Səfər Hüseyn oğlu Aşurov
Tarix üzrə fəlsəfə doktoru

DISSERTASIYANIN ÜMUMİ SƏCİYYƏSİ

Mövzunun aktuallığı. Azərbaycanın tunc dövrü incəsənət abidələri özünəməxsus zənginliyi, geniş əhatəliliyi, dərin fəlsəfi məzmunu etibarlı ilə Qədim Dünya incəsənəti xəzinəsində çox dəyərli yer tutur.

Azərbaycan ərazisində incəsənətin ibtidai mənşəyi hələ paleolit dövrü Azıx insanları ilə bağlıdır. Mezolit dövründə Qobustan sakinləri qayalar üzərində qədim Azərbaycanın təbii zənginliklərini, heyvanat aləmini, müxtəlif mərasimlərlə bağlı inancları, dünya görüşlərini əks etdirən rəngarəng süjetli təsviri incəsənət “əsərləri” yaratmışlar. Bu silsilə incəsənət mirası, ənənələri əsasında Azərbaycanda ibtidai incəsənət məhz tunc dövründə yüksək inkişaf etmişdir.

E.ə. IV-II minilliklərdə qədim Azərbaycanda-Urmiyada, Qaradağda, Naxçıvanda, Qarabağda, Xəzər dənizinin Qərb sahilində yaşamış türk mənşəli tayfaların sosial-iqtisadi həyatında mühüm dəyişiklər baş vermiş, erkən şəhər sivilizasiyası meydana gəlmişdir. Bütün bu iqtisadi, mədəni dəyişikliklər Azərbaycanın tunc dövrünün incəsənət abidələrində parlaq şəkildə əks olunmuşdur. Tunc dövrü incəsənət abidələrinin tədqiqi hər şeydən əvvəl Azərbaycanın incəsənət tarixinin öyrənilməsi baxımından mühüm elmi aktuallıq kəsb edir.

Tunc dövründə Azərbaycanda dulusçuluq, toxuculuq, metalışləmə, sümük işləmə, daşışləmə və sair sənət sahələri yeni texnoloji üsullar tətbiq olunmaqla inkişaf edərək yüksək səviyyəyə çatır. Bu dövrdə baş vermiş miqrasiyaların, Yaxın Şərqlə və Ön Asiya ilə iqtisadi-mədəni əlaqələrin qədim Azərbaycan incəsənətinə təsiri probleminin tədqiqi xüsusi aktual məsələdir .

Tunc dövrü incəsənətinin inkişaf mərhələlərini gil qabların bəzək və ornamentlərində, bədii metal məmulatlarında və qayaüstü təsvirlərdə ardıcıl olaraq izləmək mümkündür. Dissertasiya işində qədim mədəniyyət tariximizin məhz bu istiqamətdə tədqiqinə xüsusi diqqət verilmişdir. Azərbaycanın tunc dövrü incəsənət abidələri içərisində qayalar üzərində həkk olunmuş təsvirlərin süjet və semantikasının elmi təhlili, məzmununa görə fəlsəfi, estetik dünyabaxışdan şərhli mövzunun elmi aktuallığını xüsusi vurğulamağa imkan verir. Qayaüstü rəsmlər Azərbaycanın tunc dövrü mədəniyyət tarixinin öyrənilməsinin ilkin nadir mənbələrindən biridir. Cızma və döymə üsulu ilə həkk olunan bu sənət “əsərləri” insanların həyatı və fəaliyyətləri haqqında informasiyanın daşıyıcısıdır. Qayaüstü təsvirlər insan, heyvan, quş, ilan rəsmlərindən, ovçuluq, əkinçilik və maldarlıqla bağlı

səhnələrdən, işarə və damğalardan ibarətdir. Bu rəsmlər eyni zamanda qədim türk əcdadlarımızın təsərrüfat həyatını, dünyagörüşünü və dini inanclarını, incəsənətin və mədəniyyətimizin inkişafını əks etdirir. Azərbaycanda belə qayaüstü təsvirlərə Qobustan, Abşeron, Kəlbəcər, Qərbi Azərbaycan, Gəmiqaya, Cənubi Azərbaycanda Qaradağda rast gəlinmişdir. Dissertasiyada Azərbaycanın müxtəlif regionlarındakı bu qayaüstü təsvirlərə incəsənət baxımından xüsusi diqqətlə yanaşılaraq, müqayisəli şəkildə öyrənilməklə, qədim incəsənətin aktual məsələləri elmi şəkildə araşdırılır.

Azərbaycan ərazisində, o cümlədən Qərbi Azərbaycanda indiyədək aparılmış arxeoloji tədqiqatlar nəticəsində aşkar edilmiş tunc dövrü ibtidai incəsənət nümunələri - qayaüstü təsvirlər, keramika üzərindəki naxışlar və bədii metal məmulatlarının kompleks şəkildə, müqayisəli elmi təhlillər aparılmaqla tədqiqata cəlb olunması mövzunun aktuallığını daha da artırır.

Qədim dulusçuların əsas nailiyyəti olan, bədii tərtibatı ilə seçilən sadə və boyalı qablar insanların məişətində və ticarət əlaqələrində mühüm yer tutmuşdur. Boya naxışların, cızma və basma naxışlarla müqayisəli təhlili etnik mədəniyyətlərin genezisini müəyyən etməyə imkan verir. Bədii tərtibatlı boyalı qabların üzərindəki təsvir və motivlərin tədqiqi tunc dövrü tayfalarının həyat tərzini, dini-ideoloji görüşlərini, etnik mənsubiyyətini və ilkin şəhər mədəniyyətinin yaranmasını ardıcıl, mərhələli izləməyə imkan verir. Bunun üçün bədii tərtibatlı keramika məmulatlarının geniş tədqiqi xüsusilə aktual bir məsələdir. Bədii tərtibatlı metal məmulatları üzərindəki təsvir və motivlər bir incəsənət nümunəsi kimi tunc dövrünün inkişaf dinamikasının öyrənilməsində dəyərli elmi mənbədir.

Azərbaycan tarixinin aktual problemlərindən biri də tunc dövrünün bədii metal məmulatlarının ornamentlərinin qayaüstü təsvirlər və keramika üzərindəki ornamentlərlə müqayisəli təhlilidir.

Tədqiqatın xronoloji çərçivəsi. Dissertasiya işinin xronoloji çərçivəsi e.ə.IV minillikdən başlayaraq e.ə.XI əsrə, tunc dövründən ilk dəmir dövrünə qədər geniş tarixə malik incəsənət abidələrinin tədqiqinə həsr olunmuşdur. Bu uzun zaman kəsiyində baş verən inkişafı izləmək üçün Azərbaycan ərazisində rast gəlinən ibtidai incəsənət nümunələrindən, tunc dövrünün materiallarından istifadə olunmuşdur.

Mövzunun mənbəşünaslıq bazası. Problemin elmi-nəzəri əsaslarının öyrənilməsində əsas yeri arxeoloji mənbələr təşkil edir. Azərbaycan ərazisində indiyə kimi aparılmış arxeoloji tədqiqatlar zamanı xeyli miqdarda qayaüstü təsvirlər, üzəri cızma, basma, boya naxışlı keramika və

bədii tunc məmulatları, heykəltaraşlıq nümunələri aşkar edilmişdir. Bu zəngin incəsənət nümunələri Azərbaycan tarixinin və mədəniyyətinin bir çox problemlərini ətraflı şəkildə öyrənməyə imkan verir. Azərbaycanın tunc dövrü qədim tayfalarının beynəlxalq münasibətlərini, tayfalar arası və ölkələr arası ticarət əlaqələrini, miqrasiya proseslərini öyrənmək baxımından bu materiallar mühüm elmi mənbələrdir.

Problemin öyrənilmə səviyyəsi. Bütövlükdə Azərbaycanın tunc dövrü abidələrinin öyrənilməsinə XIX əsrin əvvəllərindən başlanmışdır. Bu arxeoloji işləri əsasən Azərbaycana səyahətə gəlmiş xarici ölkə tədqiqatçıları-A.Yanovski, V.Xanikov, A.Berje, E.Resler, Jak De Morqan, B.Belk və başqaları aparmışlar. Onların Azərbaycanın müxtəlif regionlarında – Urmiya, Naxçıvan, Qarabağ, Xocalı, Gədəbəy, Lənkəran, Astara, Lerik bölgələri ərazilərindəki tunc dövrü maddi mədəniyyət abidələrində apardıqları qazıntılar nəticəsində əldə edilmiş arxeoloji materialların bir qismi nadir incəsənət nümunələridir. Əsasən qarətçilik mahiyyəti daşmış bu qazıntılardan əldə edilən gözəl bədii tərtibatlı, nadir maddi-mədəniyyət nümunələri Azərbaycandan aparılmışdır. Bu incəsənət nümunələri hazırda Avropanın Berlin, Ermitaj və başqa muzeylərində saxlanılır.

Azərbaycanın qədim incəsənət abidələrinin elmi şəkildə öyrənilməsinə XX əsrin 20-30-cu illərindən başlanmışdır.

Azərbaycan arxeoloqları öz tədqiqatlarında tunc dövrü incəsənət abidələrini aşkara çıxarmış, geniş elmi tədqiqat işləri aparmış və dəyərli əsərlər nəşr etdirmişlər.

İ.M.Cəfərzadə 1939-cu ildən başlayaraq Qobustan qayaüstü rəsmlərinin-mezolit, neolit, tunc və ilk dəmir dövrü təsviri incəsənət abidələrinin öyrənilməsi sahəsində böyük elmi tədqiqat işləri görmüşdür. Sonralar Qobustan ərazisindəki qədim təsviri incəsənət nümunələrinin geniş tədqiqi C.N.Rüstəmov və F.M.Muradova tərəfindən davam etdirilmişdir.

Naxçıvan MR ərazisində Gəmiqaya qayaüstü rəsmləri V.H.Əliyev tərəfindən 1968-ci ildə aşkara çıxarılmış, bu günə qədər tədqiq edilir. O, Gəmiqaya petroqliflərini incəsənət abidələri baxımından öyrənərək maraqlı fikirlər söyləmişdir.

Kəlbəcər ərazisindəki qayaüstü təsviri incəsənət abidələri Q.S.İsmayılov tərəfindən qeydə alınaraq tədqiq olunmuşdur.

Abşeronun tunc dövrü qayaüstü təsviri sənət nümunələri 1974-1975-ci illərdə Q.M.Aslanov tərəfindən aşkar olunaraq öyrənilmişdir. Bu abidələr üzrə tədqiqat işlərini İ .M.Əliyev davam etdirir.

Qərbi Azərbaycanın ərazisindəki qayaüstü rəsmlər erməni “tədqiqatçıları” tərəfindən saxtakarlıq edilərək qədim erməni mədəniyyəti abidələri kimi qələmə verilmişdir. Müqayisəli elmi araşdırmalar göstərir ki, Qərbi Azərbaycan, Kəlbəcər və Gəmiqayadakı qayaüstü təsvirlər bu ərazilərdə tunc dövründə məskunlaşmış qədim türk mənşəli etnoslara mənsubdur.

Tunc dövrü boyalı qablar mədəniyyəti və incəsənət abidələrinin tədqiqi O.H.Həbibullayev, V.H.Əliyev və başqa tədqiqatçılar tərəfindən 1953-2013-ci illərdə aparılmışdır.

Azərbaycanın tunc dövrü bədii tərtibatlı metal məmulatları da tədqiqatçıların diqqətindən kənarda qalmamışdır. V.H.Əliyev, İ.H.Nərimanov, Q.Q.Aslanov və başqa tədqiqatçıların əsərlərində bədii tərtibatlı tunc məmulatları haqqında maraqlı məlumatlar verilmişdir. İ.N.Avşarova Xocalı-Gədəbəy mədəniyyətinin bədii tunc məmulatlarını öyrənmiş və monoqrafiya şəklində dərc etdirmişdir.

Bununla belə Azərbaycanın tunc və ilk dəmir dövrü incəsənət abidələrinin kompleks tədqiqinə aid ümumiləşdirici dissertasiya işi yazılmamışdır.

Tədqiqatın obyektı. Dissertasiya işinin əsas tədqiqat obyektı tunc dövrü incəsənət abidələridir. Tədqiqata Şimali və Qərbi Azərbaycan ərazisində aşkar olunmuş müxtəlif tipli qayaüstü təsvirlər, bədii tərtibatlı keramika və metal məmulatları, heykəltaraşlıq nümunələri cəlb olunmuş, onların müqayisəli elmi təhlili aparılmış, mədəniyyət tariximizin öyrənilməsində rolu göstərilmişdir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Tədqiqat işində qarşıya qoyulan əsas məqsəd Azərbaycanın tunc dövrü incəsənət abidələrini təsviri incəsənət tarixi baxımından təhlil edərək onların təsnifatını vermək və mədəniyyət tariximizin öyrənilməsində əvəzsiz rolunu göstərməkdir.

Dissertasiyada qarşıya qoyulan məqsədə nail olmaq üçün bir sıra konkret vəzifələr nəzərdə tutulur.

-Tunc dövrü incəsənət abidələrinin öyrənilmə tarixini ardıcıl və hərtərəfli araşdırmaq;

-Azərbaycanın qayaüstü təsvirlərini- Gəmiqaya, Qobustan, Kəlbəcər, Abşeron, Qərbi Azərbaycan bölgələr üzrə müqayisəli şəkildə tədqiq etmək;

-Bədii tərtibatlı boyalı qabların naxışlarının yaradılması mənbələrini müəyyənləşdirmək, semantik məzmunu açmaq və onların qayaüstü təsvirlərlə analoji təhlilini aparmaq;

-Tunc dövrü heykəltaraşlığının yaranmasını və inkişafını müəyyənləşdirmək;

-Bədii tərtibatlı metal məmulatlarını forma və təsvirlərinə görə qruplaşdıraraq lokal xüsusiyyətlərini və digər incəsənət nümunələri ilə qarşılıqlı əlaqələrini göstərmək

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Azərbaycanın tunc dövrü incəsənət abidələri haqqında arxeoloji ədəbiyyatda və monoqrafiyalarda maraqlı lazımi məlumatlar verilmişdir. Lakin, xalqımızın qədim maddi və mənəvi mədəniyyət tarixinin öyrənilməsində əsas dəyərli qaynaqlar sayılan bu incəsənət abidələri kompleks şəkildə tədqiqata cəlb olunmamışdır. Dissertasiya işi Azərbaycanın tunc dövrü incəsənət abidələrinə həsr olunmuş ilk ümumiləşdirici əsərdir.

Azərbaycan ərazisində yeni aşkar olunmuş tunc dövrü incəsənət abidələri əsasında ayrı-ayrı regionların qədim sənətkarlıq sahələrində yaranmış yeni bədii tərtibat motivlərinin məzmunu, fəlsəfi və estetik mahiyyəti haqqında maraqlı elmi fikirlər söyləmək mümkün olmuşdur.

İncəsənət abidələrinin kompleks və müqayisəli tədqiqi əsasında, Azərbaycanda e.ə.III-II minilliklərdə erkən şəhər sivilizasiyasının yaranıb təkamül tapması haqqında elmi fikir söylənilmişdir. Tədqiqat işində Azərbaycanın tunc dövrü mədəniyyət tarixinin ətraflı öyrənilməsi və yeni keyfiyyətdə yazılması üçün zəngin dəyərli materiallar verilmişdir.

Tədqiqatın nəzəri və elmi metodoloji əsası. Dissertasiyanın nəzəri-metodoloji əsasını xronoloji ardıcılıq göstərilməklə, tarixin ümumi inkişaf qanuna uyğunluqları əsasında arxeoloji, etnoqrafik və incəsənət materiallarının müqayisəli təhlilinə elmi yanaşma prinsipi təşkil edir. Tədqiq olunan incəsənət abidələrinin təsnifatı və təhlili müasir arxeologiya elmində qəbul olunan və geniş istifadə edilən prinsip və üsullara əsaslanır. Dissertasiyada Azərbaycan arxeoloqlarından İ.M.Cəfərzadə, O.H.Həbibullayev, İ.H.Nərimanov, V.H.Əliyev, Q.S.İsmayilov, C.N.Rüstəmov, F.M.Muradova H.F.Cəfərov, B.İ.İbrahimov, S.H.Aşurov, N.Ə.Museyibli və başqalarının elmi tədqiqat təcrübələri nəzərə alınmış, toplanmış materialların təhlilində elmi ümumiləşdirmələr və müqayisələr aparılmışdır.

Tədqiqatın elmi və təcrübi əhəmiyyəti. Dissertasiya işində qayaüstü təsvirlərin, üzərləri rəngarəng bəzəkli ornamentlə naxışlanmış keramika və bədii tərtibatlı metal məmulatlarının xronoloji ardıcılıqla təkamül dinamika müəyyənləşdirilmiş, qədim incəsənətin ayrı-ayrı növlərinin səciyyəvi xüsusiyyətləri təhlil olunmuş və maraqlı elmi nəticələr söylənilmişdir. Azərbaycanın qədim dövr tarixi və mədəniyyətlərinin tədqiqi ilə məşğul olan tarixçilər, arxeoloqlar, etnoqraflar, folklorşünaslar, eləcə də, qədim incəsənət tarixi və mifoloji məsələlərini araşdıran mütəxəssislər bu

dissertasiyanın materiallarından istifadə edə bilirlər. Dövlət Universitetlərinin müvafiq fakültəsi, eləcə də kolleclər, orta məktəb tələbələri üçün dərsliklərin və dərs vəsaitlərinin yazılmasında bu tədqiqat əsərindən faydalanaq mümkündür.

Tədqiqatın aprobasiyası. Dissertasiya işi AMEA Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutunun “Tunc və ilk dəmir dövrü arxeologiyası” şöbəsinə hazırlanaraq, mütəxəssislərin iştirakı ilə müzakirə olunmuşdur. Dissertasiya işinin əsas müddəaları müəllifin müxtəlif elmi nəşrlərdə çap olunmuş məqalələrində və elmi konfranslardakı çıxışlarında öz əksini tapmışdır.

Dissertasiyanın quruluşu. Dissertasiya işi giriş, dörd fəsil və nəticədən ibarətdir. Tədqiqat işinə istifadə olunmuş elmi ədəbiyyatın siyahısı, Azərbaycanın tunc dövrü incəsənət abidələrinin xəritəsi, tunc dövrü incəsənət abidələrinin qrafik və foto şəkillərindən ibarət illüstrasiyalar əlavə olunmuşdur.

DISSERTASIYANIN ƏSAS MƏZMUNU

Dissertasiyanın I fəslı “**Azərbaycanın tunc dövrü incəsənət abidələrinin öyrənilmə tarixi**” adlanır.

Azərbaycanın tunc dövrü incəsənət abidələrinə səyyahlar və xarici elm nümayəndələri hələ XIX əsrdən maraq göstərsələr də, bu sahədə lazımı elmi tədqiqat işləri milli kadrlar tərəfindən XX əsrdən etibarən aparılmağa başlanmışdır.

Rusiya imperator Arxeoloji komitəsi 1829-cu ildə maddi-mədəniyyət abidələrində araşdırmalar aparmaq məqsədilə A.Yanovskini Azərbaycana göndərmişdir.

1896-cı ildə N.V.Fyodorov Naxçıvan şəhərindən cənubda yerləşən Qızılburun tunc dövrü nekropolunda, A.A.İvanovski Qarabağ və Gədəbəyin tunc dövrü abidələrində qazıntı işləri aparmışlar. Bu abidələrdən çox dəyərli incəsənət nümunələri-boyalı saxsı qablar, üzərləri zövqlə naxışlanmış boz, qara keramika və bədii tərtibatlı tunc bəzək əşyaları aşkar olunmuşdur. Lakin bu zəngin materiallar xaricə aparılmış və sənətsüənəslıq baxımından tədqıq olunmamışdır.

Fransız səyyahı Dübuə de Monpere 1834-cü ildə Şuşadan Tiflisə gedərkən Göygöldə (Yelenendorf) olmuş, bu yerlərin təbiəti və qədim tarixi abidələri ilə maraqlanmışdır.

E.Resler Qarabağ ərazisində (1891-1898-ci il illərdə), Gəncəçay rayonunda, 1901-ci ildə Şəmkir və Daşkəsən rayonunda arxeoloji qazıntı işləri aparmışdır. Tapılmış materiallar içərisində çox maraqlı incəsənət nümunələri vardır.

D.Şərifov, Ə.K.Ələkbərov, İ.M.Cəfərzadə və başqaları Azərbaycanın müxtəlif bölgələrində arxeoloji tədqiqatlar zamanı tunc dövrü abidələrindən əldə etdikləri incəsənət nümunələrini də öyrənmişlər. D.Şərifovun rəhbərliyi ilə (1925-1926) Azərbaycan Dövlət muzeyinin əməkdaşları Qəbələdə qazıntı işləri aparmış və maraqlı qədim maddi mədəniyyət abidələri, incəsənət nümunələri əldə etmişlər.

Azərbaycanın Milli arxeoloqlarından Ə.K.Ələkbərov Culfa rayonunun Əlinçə çay vadisində, eləcə də Nəhəcir kəndi ərazisində qazıntı işləri aparmış və Naxçıvan boyalı qablar mədəniyyətinə aid nadir incəsənət nümunələri əldə etmişdir. Bunların içərisində üzərində insan və keçi təsvirləri olan monoxrom boyalı keramika nümunələri də vardır.

O.H.Həbibullayev XX əsrin 50-60 cı illərində Naxçıvan şəhəri yaxınlığında çoxtəbəqəli I Kültərə yaşayış yerində arxeoloji qazıntı işləri aparmışdır. Onun I Kültərə qazıntılarının nəticələrinə həsr etdiyi “Kültərdə arxeoloji qazıntılar” (1959), “Naxçıvan MSSR Eneolit və tunc dövrü ” (1982) adlı monoqrafiyalarında və elmi məqalələrində bölgənin tunc dövrü bədii tərtibatlı incəsənət nümunələri olan boyalı qablar haqqında çox dəyərli elmi fikirlər söylənmişdir.

Tədqiqatçı İ.H.Nərimanovun e.ə. II-I minilliklərə aid “Gəncəçay rayonunun arxeoloji abidələri” (1958) əsərində Gəncəçay rayonunun keramikası və metalışləmə sənəti haqqında ətraflı məlumat verilmişdir

İ.M.Cəfərzadə Qobustanda XX əsrin 50-ci illərində tədqiqat işlərini davam etdirmişdir. Burada tunc dövrünə aid müxtəlif qayaüstü rəsmlər, eləcə də əlində oraq tutmuş biçinci təsviri aşkar olunmuşdur.

Qobustan abidələrində 1965-ci ildən etibarən C.N.Rüstəmov və R.M.Muradova tərəfindən arxeoloji tədqiqat işləri aparılmış və tunc dövrünə aid maraqlı incəsənət abidələri tədqiqata cəlb edilmişdir.

1963-cü ildə Şərur rayonunun Çalxanqala kəndi yaxınlığında dağıdılmış orta tunc dövrü kurqanları V.H.Əliyev tərəfindən tədqiq olunmuşdur. Bu abidələrdən qədim incəsənət nümunələri olan monoxrom boyalı keramika məlumatları aşkarlanmışdır.

Tədqiqatçı V.H.Əliyev tərəfindən 1968-ci ildə Ordubad rayonu ərazisində, Zəngəzur dağ silsiləsinin Qapıcıq zirvəsinin Cənub yamaclarındakı

Qaranquş və Nəbi Yurdu yaylaqlarında tunc dövrünə aid qayaüstü təsvirlər aşkara çıxarılmışdır.

Kəlbəcər rayonunun Dəlidağ zonasında 1976-cı ildə Q.S.İsmayılov tərəfindən ilk tunc dövrü abidələrindəki incəsənət təsvirləri aşkar olunaraq tədqiqata cəlb edilmişdir. Burada qədim yurd yeri qazıntısından aşkar edilmiş gil qablar, daş əmək alətləri, ilk tunc dövrünə aid rəsmlər qeydə alınmışdır.

Şəki–Zaqatala ekspedisiyasının “Alazan” dəstəsi A.A.Qaraəhmədovanın rəhbərliylə 1987-ci ildə Qaraçay və Alazan çayı yaxınlığında, Padartəpə yaşayış yerində arxeoloji tədqiqatlar aparılmışdır.

Ordubad rayonun Qapıcıq – Gəmiqaya zirvəsinin cənub yamaclarında 1968-1990, 2001-2003-cü illər ərzində V.H.Əliyev tərəfindən geniş tədqiqat işləri aparılmış və yüzlərlə qayaüstü təsvirlər aşkara çıxarılıb öyrənilmişdir.

1997-cı ildə Gəmiqaya və Qobustan qayaüstü rəsmlərinə aid materiallar əsasında N.Ə.Müseyyibli “Azərbaycanın qayaüstü işarə və damğaları” adlı namizədlik dissertasiyasında işarə və damğaları qruplaşdıraraq digər qonşu ərazilərin tunc dövrü abidələri arasında oxşar və fərqli xüsusiyyətlərin müqayisəli təhlilini vermişdir.

Vəli Baxışəliyev “Naxçıvanın arxeoloji abidələri” kitabında bu qədim diyarın incəsənət abidələri haqqında da maraqlı elmi məlumatlar vermişdir.

II fəsil **“Azərbaycanın qayaüstü təsviri incəsənət abidələri”** adlanır və beş yarım fəsildən ibarətdir. Birinci yarım fəsildə **“Gəmiqaya təsvirləri”** tədqiq olunmuşdur. Gəmiqayada tunc dövrü bədii təsviri sənət yaradıcıları öz əsərlərini yüzlərlə qayalar üzərində həkk etmişlər. Tədqiqatçı V.H.Əliyev 1968-2005-ci illərdə, dəniz səviyyəsindən 3500-3700 metr hündürlükdə, “Qaranquş”, “Nəbi yurdu” və “Camiş ölən” adlı yaylaqlarda çoxlu sayda qayaüstü rəsmləri qeydə almış, foto şəkillərini çəkmiş və estamplarını götürmüşdür. Gəmiqaya təsvirləri adam, keçi, maral, at, it, öküz, tur, quş, bəbir rəsmləri və müxtəlif şərti işarələrdən ibarətdir.

Gəmiqayada bazalt, qranit cinsli qayalar üzərində əjdadlarımız tərəfindən ilk tunc dövründən başlayaraq dəmir dövrünün əvvəllərinə qədər (e.ə.IV minillik-e.ə.II minilliyin əvvəlləri) uzun bir tarixi zaman ərzində, ardıcıl şəkildə müxtəlif süjetli təsvirlər həkk olunmuşdur. Öldə edilmiş incəsənət abidələri Naxçıvan ərazisində tunc dövründə yaşamış əhəlinin yüksək sivilizasiyaya malik olmasını söyləməyə əsas verir.

N.Ə.Müseyyibli Gəmiqaya rəsmlərinin ilk tunc dövrünə aid ən qədim nümunələrinin realist üslubda həkk olunduğunu, sonrakı dövrlərə aid təs-

virlərin tədricən sxematik xarakter alaraq, daha çox şərti səciyyə daşdığını qeyd edir.

Gəmiqaya incəsənət abidələrində xalqımızın qədim mənəvi mədəniyyəti, məişəti, təsərrüfat həyatı, dini-ideoloji görüşləri ilə bağlı təsvirlər verilmişdir.

İkinci yarımfəsildə “**Qobustan qayaüstü təsvir**”lərindən bəhs edilir. Qobustanın tunc dövrü abidələrinin aşkara çıxarılması və öyrənilməsi sahəsində İ.M.Cəfərzadənin, C.N.Rüstəmov, F.M.Muradovanın böyük rolu olmuşdur. Lakin buradakı incəsənət abidələri xüsusi tədqiqata cəlb edilməmişdir.

Qobustanda tunc dövrünə aid gözəl süjetli və maraqlı məzmunla malik olan təsviri incəsənət nümunələri əhəng cinsli qayalar üzərində məharətlə həkk olunmuşdur. Gəmiqayada olduğu kimi, burada da tunc dövrü rəsmləri kiçik ölçüdə və sxematik şəkildə işlənmişdir. Qobustanda Neolit və eneolit dövrü (e.ə. VIII-IV minilliklər) rəsmlərindən fərqli olaraq tunc dövrü rəsmlərinin işlənmə xüsusiyyətində dəyişiklik edilmişdir. Burada realist üslubda həkk olunmuş təsvirlərə tək-tək hallarda rast gəlinir. Siluet üslubunda həkk edilən insan rəsmləri bu dövrdə düz xətlə icra olunur. Ceyran, at, donuz, it və digər heyvan şəkillərinə, o cümlədən yırtıcı heyvanların rəsmləri Qobustanda tez-tez təsadüf edilir.

Qobustan təsviri sənət əsərlərində realistik üslub müəyyən yer tutmaqla yanaşı, sxematiklik də lazımınca özünü göstərmişdir. Gəmiqayada isə sxematiklik Qobustana nisbətən birinci yerdə durur. Gəmiqayada tək-tək hallarda realistik üslubda rəsmlər həkk edilmişdir.

Üçüncü yarımfəsil “**Abşeron qayaüstü rəsm**”lərindən bəhs edir. Abşeron ərazisində e.ə. III-I minilliklərdə məskunlaşmış tayfaların maddi mədəniyyət nümunələri içərisində müxtəlif incəsənət abidələri mövcuddur. Məişətlə, dəfn adətləri ilə bağlı daşların və qaya çıxıntıları üzərində həkk olunmuş tək motivli və müxtəlif süjetli təsviri incəsənət nümunələri qədim Abşeron əhalisinin həyat tərz, inamları, mənəvi mədəniyyəti haqqında lazımi təəvvürlər yaradır.

“Rəssam” tərəfindən kontur xətlərin dərinləşdirmək yolu ilə ilk qabartılar, ilk heykəltaraşlıq əsərləri yaratmaq istəyi Abşeron təsvirləri içərisində hiss olunur.

Abşeronda Bəndüstü sitayiş yeri ilə yanaşı Türkan, Dübəndi kurqan abidələrinin quruluşu da xüsusi incəsənət baxımı, düşüncəsi əsasında yaradılmışdır. Bu kurqanlardakı dəfn kamerası və onunla bağlı olan qurban kamerası da cənub və yaxud cənubi-qərb istiqamətdədir. Dübəndi sitayiş

mərkəzindəki incəsənət abidələri e.ə. III –II minilliyin ortalarında Abşeron ərazisində məskunlaşmış tunc dövrü tayfalarının ritual adətlərinin icrası prosesini izləmək, onların mənəvi mədəniyyətinin sirlərini öyrənmək üçün dəyərli bədii yaradıcılıq “əsər”lərdir.

Abşeron yaşayış yerlərində Bəndüstü, Xaşaxuna, Dübəndi abidələrinə petroqliflər yüksək yaradıcılıq bacarığını əks etdirən tətbiqi sənət əsərləri kimi diqqəti cəlb edir.

Dördüncü yarım fəsildə “**Kəlbəcər qayaüstü təsvir**”lərindən bəhs edilir. Azərbaycanda tunc dövrü əkinçi-maldar tayfalarının incəsənət abidələri içərisində Kiçik Qafqazın alp çəmənlikləri, eləcə də yaylaqlarındakı qayaüstü rəsmlər müstəsna elmi əhəmiyyət kəsb edir. Bu abidələr hər şeydən əvvəl e.ə. IV–I minilliklərdə Azərbaycanın qədim əhalisinin Cənubi Qafqazda geniş ərazilərdə məskunlaşmasını, tunc dövründə iqtisadiyyatın inkişafında yarımköçəri yaylaq maldarlığının çox mühüm yeni bir mərhələ olduğunu göstərir.

Kəlbəcər rayonu ərazisində mövcud olan qayaüstü rəsmləri həkk olunma texnikasına və süjetlərin müxtəlifliyinə görə Kiçik Qafqazın digər qayaüstü təsviri incəsənət abidələri ilə əlaqələndirmək olar. Bu incəsənət abidələri Azərbaycanın tunc dövrü mənəvi mədəniyyətinin ətraflı şəkildə öyrənilməsində əsas qaynaqlardan biri sayılır.

Kəlbəcər və Laçın yaylaqlarında Pəriçinqılı, Ayıçinqılı, Yazyurdu, Sarımsaqdağ, Zaxagölü, Qaragölün ətraflarında bazalt cinsli qayalar üzərində müxtəlif süjetlərdə təsvirlər həkk olunmuşdur.

Kəlbəcər qayaüstü təsvirləri həkk olunma texnikasına və rəsmlərin kiçik ölçüsünə görə Cənubi Azərbaycanda Qaradağda, Şərqi Anadoluda, Gəmiqayada və Qərbi Azərbaycanda mövcud olan qayaüstü təsvirləri ilə eyniyyət təşkil edir.

Q.S.İsmayılov Kəlbəcərin tunc dövrü qayaüstü abidələri üzərində tədqiqat işləri aparmış, çox dəyərli elmi nəticələr söyləmişdir.

Tədqiqatçı Q.S.İsmayılov qədim Kəlbəcər sakinlərinin dini təsəvvürlərinin tunc dövrünün ictimai münasibətləri və əsas təsərrüfat sahələri ilə bağlı olduğunu göstərmişdir.

Beşinci yarım fəsildə “**Qərbi Azərbaycanın qayaüstü təsvir**”lərindən danışılır. Azərbaycanın qərb regionlarında tunc dövründə iqtisadi, mədəni cəhətdən yüksək inkişaf etmiş qədim türk mənşəli tayfalar məskunlaşmışlar. Bu tayfalar Mesopotomiya, Ön Asiya və Aralıq dənizi hövzəsi etnosları ilə sıx iqtisadi, mədəni əlaqələr yaratmışlar.

Azərbaycanın qədim piktoqrafik mədəniyyəti tarixinə aid olan Qərbi Azərbaycan qayaüstü təsvirləri və işarələri erməni tədqiqatçıları tərəfindən saxtalaşdırılaraq, İsaqir-“keçi yazısı” adlandırılmışdır. XX əsrin 20-ci illərində arxeoloq Aşxarbek Kələntər tərəfindən öyrənilməsinə başlanmış bu abidələrin bir qismi maraqlı süjetli təsviri sənət nümunəsi kimi diqqəti cəlb edir. Lakin onun topladığı zəngin materialın çox cüzi hissəsi qalmışdır. Qərbi Azərbaycan qayaüstü təsvirlərinin aşkar olunmasında geoloq A.P.Demexinin böyük xidməti olmuşdur. Kiçik Qafqazın Qərbi Azərbaycan ərazisində, Armudlu və Qaçaqırılan dərələrində (İndiki Ermənistanın Araqas və Qeqan bölgələri) qayaüstü təsvirləri haqqında S.A.Sardaryan məlumat vermişdir. Qərbi Azərbaycanın müxtəlif ərazilərdə tapılan qayaüstü rəsmlərin böyük əksəriyyəti təsviri incəsənət nümunələridir.

Bütün Zəngəzur mahalında tunc dövründə qədim Türk-Oğuz qəbilələri məskunlaşmışlar. Zəngəzur ərazisində aşkar olunan qayaüstü təsvirlər iki qrupa ayrılır. Birinci qrup təsviri incəsənət abidələri e.ə. V-IV minilliklərə, ikincisi isə e.ə. III-II minilliklərə aid edilir.

Bu qayaüstü təsvirlər xüsusi daş alətlərlə həkk edilmişdir. Təsvir olunan rəsmlərin əvvəlcə kontur xətləri cızılmış (dəriniyi 2-6 mm, eni 2-21mm), sonra döymə və sürtmə üsulla lazımi təsvirlər yaradılmışdır.

Qərbi Azərbaycanın tunc dövrü qayaüstü incəsənət abidələrində insan rəsmləri, ətraf mühitin faunası, vəhşi və əhliləşdirilmiş heyvanlarındag keçisi, cüyür, maral, it, canavar və s. rəsmlər tək halda və müxtəlif kompozisiyalarda təsvir olunmuşdur. Bu təsviri sənət əsərlərində müəyyən səhnələrdə, yay və oxla, balta, nizə və qalxanla silahlanmış insan təsvirləri canlı təsəvvür yaradır.

Qərbi Azərbaycan ərazisindəki qayaüstü təsviri incəsənət nümunələri tunc dövründə (e.ə. IV-I minilliklərdə) Qafqazda türkmənşəli etnosların məskunlaşması arealınının dəqiqləşdirilməsi üçün dəyərli maddi mənbələrdir.

Dissertasiyanın III fəslı **“Bədii tərtibatlı keramika və heykəltaraşlıq nümunələri”** adlanır və iki yarım fəsildən ibarətdir.

Birinci yarım fəsildə **“Bədii tərtibatlı keramika nümunələri”** ndən bəhs edilir. Tunc dövrü maddi mədəniyyət və incəsənət abidələrində aparılmış arxeoloji tədqiqatların nəticələri e.ə III-II minilliklərdə Azərbaycanda ilkin şəhər mərkəzlərinin meydana gəldiyini və mərhələli təkamül tapdığını göstərir.

Cənubi Qafqazda boyalı qabların əsas istehsal ocaqları Azərbaycanda olmuşdur. Qədim Naxçıvan dulusçuluğuna aid gil qabların 80% - ni boyalı qablar təşkil etmişdir. Burada istehsal edilən nəinki nəfis məişət qabları,

eləcə də təsərrüfatın müxtəlif sahələrində işlədilən qabların da əksəriyyəti müxtəlif rəngli boyalarla gözəl tərtibatda naxışlanmışdır. Hətta təsərrüfat küplərin, nehrələrin üzəri qara və qırmızı rənglərlə, zövqlə bəzədilmişdir.

Orta Tunc dövründə boyalı qabların istehsalı ilə əlaqədar ibtidai rəngkarlıq sənəti inkişaf etmişdir. Müxtəlif sujetli və rəngarəng çalarlı təsviri sənət nümunələri yaratmaq üçün sənətkar hər şeydən əvvəl parlaq rəngli boyalar hazırlamağı öyrənmişdir.

Azərbaycanın orta tunc dövrü boyalı gil məmulatı formalarına və naxışlanma texnikasına görə iki əsas növə - monoxrom və polixrom boyalı qablara bölünür.

Azərbaycanda orta Tunc dövrünün ilk mərhələsi üçün forma, naxışlarının çəkilmə texnikası və motivlərinə görə bəsit olan monoxrom boyalı qablar səciyyəvidir.

Bu tip monoxrom boyalı keramika istehsalının əsas qədim mərkəzlərindən biri II Kültəpə şəhəri olmuşdur.

Miladdan əvvəl XX- XVIII əsrlərdə boyalı qab istehsalında baş verən yüksəliş, dulusçuluq sənətinin sonrakı mərhələlərində bədii tərtibatlı keramikanın şəhər məişət mədəniyyətində xüsusi yer tutmasına gətirib çıxarmışdır.

Bu mərhələyə aid küpə, çölmək, badya, kasa və s. tipli monoxrom boyalı qablar Naxçıvan MR ərazisində Şortəpədən, Kərki nekropolundan, I Kültəpədən, Culfa yaxınlığından, Qızılburundan, II Kültəpədən, Çalxanqala kurqanından, Arpaçay vadisində Yayçı nekropolundan, Qarabağlardan, Göygöl rayonundakı Zurnabad kurqanından, Ağdam rayonundakı Üzərliktəpədən, Mil - Qarabağ düzənliyindəki Göytəpədən, Rəsultəpədən, Babalartəpədən, Nərgiztəpədən, Füzuli rayonundakı Qaraköməktəpədən, Uzuntəpədən, Şomutəpədən, Günəştəpədən, Cənubi Azərbaycanda Urmiya hövzəsində Haftavan, Göytəpə, Dingətəpə yaşayış yerlərindən və b. abidələrdən məlumdur.

Naxçıvan monoxrom boyalı qabları naxışlanma üsuluna və bəzək-lərinin motivinə görə Urmiya ərazisindəki Dingətəpə, Göytəpə, Qaratəpə, Haftavan qədim yaşayış yerlərinin orta tunc dövrünə aid eyni tip keramikası ilə çox yaxındır.

Urmiyanın e. ə. XVII - XVI əsrlərə aid edilən monoxrom boyalı qab-larının üzəri qırmızı rənglə örtülmüş, qara rənglə düz sınıq xətlərlə, torlu və bitişik üçbucaqlarla, quş rəsmləri ilə bəzədilmişdir. Dingətəpə monoxrom boyalı qabların üzərindəki quş rəsmləri ilə Naxçıvanın II Kültəpə orta tunc

dövrü yaşayış yerinə aid monoxrom boyalı qablar üzərindəki rəsmlər eyni tipli bədii yaradıcılıq motivləridir.

Urmiyanın monoxrom boyalı qabları Cənubi Azərbaycan ərazisi üçün səciyyəvi sənət nümunələri olub, bir tərəfdən Mesopotamiya mədəniyyətinə aid boyalı keramika ilə yaxınlıq təşkil edir, digər tərəfdən isə Naxçıvanın orta tunc dövrü monoxrom keramikası ilə sıx bağlıdır.

II Kültəpədə orta tunc dövrünün son mərhələsində (e.ə.XVI-XV əsr) monoxrom boyalı qabların bədii tərtibatı əsasən iki rəng çalarından (qara və qırmızı) istifadə etməklə icra olunmuşdur.

Təsviri sənətin inkişafı ilkin yazı işarələrinin - piktoqrafik mətnlərin yaranmasına gətirib çıxarmışdır. Odur ki, istər qayaüstü rəsmlər, istərsə də bədii keramika və silindrik möhürlər üzərindəki mürəkkəb sujetli rəsmlər qədim etnik qrupların həyatı ilə bağlı olan maraqlı məzmunla malik piktoqrafik yazılardır.

III fəslin ikinci yarımfaslı **“Heykəltaraşlıq nümunələri”** adlanır. Bu yarımfasıldə tunc dövrü heykəltaraşlığının yaranması və inkişafı izlənilir.

Dissertasiyanın IV fəslı **“Azərbaycanın tunc dövrü bədii tərtibatlı tunc məmulatları”** adlanır. Tunc dövründə bədii tərtibatlı tunc məmulatların inkişaf etdiyi mərhələ arxeoloji ədəbiyyatda ən çox Xocalı-Gədəbəy mədəniyyəti adı ilə tanınır.

Xocalı-Gədəbəy mədəniyyəti arxeoloji ədəbiyyatda bəzən Gəncə-Qarabağ mədəniyyəti kimi də verilmişdir.

Xocalı – Gədəbəy mədəniyyətinin tunc məmulatları – qılınclar, xəncərlər, cida başlıqları, kəmərlər, bilərziklər, təbərzin baltalar, sinə və baş bəzəkləri üzərində qravürə olan təsvirlər və ornament motivlərinin bir qismi dövrün digər abidələrində - petroqliflər və keramik məmulatları üzərindəki təsvirlərlə, naxışlarla oxşarlıq təşkil edir. Bu maraqlı cəhət göstərir ki, bədii tərtibatlı tunc məmulatları tunc dövrünün tarixini və mədəniyyətini öyrənmək üçün çox dəyərli maddi mənbələrdir.

Azərbaycan incəsənət abidələri bədii tərtibatlı tunc məmulatları üzərindəki ornamentlərin sujetlərinə və texniki işlənmə üslubuna görə dörd əsas qrupa bölünür.

I. Qəlibkarlıq texniki üsulu ilə hazırlanmış tunc məmulatlar.

II . Şəbəkə texniki üsulu ilə hazırlanmış tunc məmulatlar.

III. Basma və zərbətmə texniki üsulu ilə bəzədilmiş tunc məmulatlar.

IV. Qravürə texniki üsulu ilə naxışlanmış tunc məmulatlar.

Bədii tərtibatına, texniki işlənmə texnikasına görə qruplara bölünən tunc məmulatlarını ornament motivlərinə, təsvir sujetlərinə

görə üç qrupa bölmək olar: birinci qrupa həndəsi işarələr, ikinci qrupa nəbati naxışlı ornamentlər, üçüncü qrupa nisbətən mürəkkəb sujetli və kompozisiyalı təsvirlər daxildir.

Hər bir işlənmə texnikası təsvirin və yaxud naxışların əks olunması imkanlarına görə bir-birindən seçilir. İşlənmə texnikasına görə fərqlənən tunc məmulatlarında bəzən üslubların bir neçəsi bir yerdə tətbiq olunmuşdur. Nəticədə yaradıcı metalışləmə ustaları tərəfindən baxımlı görünən sənət əsərləri yaradılmışdır.

Bu texniki üsulların bir yerdə işlənməsi, tunc məmulatların keyfiyyətli hazırlanmasını, ornamentlərdə düşünülmən məzmunun əks etdirilməsini lazımınca təmin edirdi.

Qəlibkarlıq texniki üsulu hələ e.ə IV- III- minilliklərdə tunc məmulatının istehsalında tətbiq olunmuşdur. Son tunc dövründə qəlibkarlıq üsulu ilə dairəvi heykəltaraşlıq nümunələri, bədii tərtibatlı tunc məmulatları - bilərziklər, üzüklər, zıncırovlar, kəmər bəndləri, silahlar və s. hazırlanmışdır. Bu dövrdə qəlibin modeli yumşaq və ya möhkəm materiallardan hazırlanır, üzəri müvafiq naxış ünsürləri ilə işlənərək dekorativ şəkilə salınırdı.

Şəbəkə texniki üsulu ilə zərgərlik sənətində nazik məftildən burma və kəsmə texniki üsulu ilə bəzək nümunələri düzəldilmişdir. Bu üsulla metal bəzəklərin hazırlanması Gədəbəy zərgərlik nümunələrində geniş tətbiq olunmuşdur. Sırğa, medalyon, asma quş fiqurları, kəmər bəndləri, xəncərlər, qılıncların dəstəkləri və tiyələri yüksək zövqlə naxışlanmışdır.

Xocalı – Gədəbəy mədəniyyəti abidələrindən tapılmış tunc məmulatlarının üzərində şəbəkə texniki üsulunun üç növünə rast gəlinir.

Feleqram (tunc məftildən hörülmüş zinət əşyaları) şəbəkə üsulu;

Kəsmə naxışlarla işlənmiş şəbəkə üsulu;

Xatəmkarlıq (inkrustasiya) şəbəkə üsulu.

Basma və zərbətmə texniki üsulları ilə bəzədilmiş tunc məmulatlarının üzəri forma və naxışların qabarıqlığı ilə seçilir. Basma üsulu ilə tunc məmulatları istehsal etmək üçün qızdırılmış metal lövhə yumşaq özü ilə üzərinə qoyulur, bundan sonra ucu qabarıq (şar formalı) alət qızgın lövhə üzərinə yerləşdirilərək usta tərəfindən güclü təzyiqlə basılır və ya başqa bir ağır alətlə təzyiq olunur. Beləliklə, müxtəlif ölçülərdə kəsilən metal lövhələrdən istənilən həcmdə qabarıq formaya malik naxışlarla bəzədilmiş məmulatlar istehsal edilirdi.

Son tunc dövründə bu üsulla bəzək nümunələri – döş diskləri, asmalar, piləklər, düymələr və s. hazırlanmışdır. Piləklərin və düymələrin hazırlanmasında lehimləmə üsulundan da istifadə olunmuşdur.

Zərbətmə texniki üsulu (çekanka) basma üsulu əsasında meydana gəlmişdir. Bu üsulla metal məmulatları istehsal etmək üçün şiş uclu əmək alətindən istifadə olunurdu. İstehsalda istifadə olunan tunc lövhə yumşaq yerə qoyulur və çəkiclə zərbə vurularaq qabarıq formalı, istənilən motivdə naxışla bəzədilirdi.

Qravürə texniki üsulu ilə naxışlanmış tunc məmulatlar incə və mürəkkəb süjetli kompozisiyaları ilə seçilir. İti uclu dəmir alətlər ilə sənətkarlar metal üzərində əks olunacaq naxış və ya təsvirin konturlarını cızır, sonra isə digər kəsici alətlərlə nəzərdə tutulan yerləri ovub çıxarırdılar.

Qravürə texniki üsulla təbərzin baltaların küpü, cida başlıqlarının gümbəzvari hissəsi, xəncərlərin tiyəsi, baş hissələri və tunc kəmərlərin üzərləri naxışlanmışdır.

Bədii tərtibatlı tunc məmulatlarının ornamentləri düşünülmüş məzmunları əks etdirir.

Dissertasiyanın **“Nəticə”** hissəsində ümumiləşdirmələr aparılaraq problemin öyrənilməsi prosesində gəlinən nəticələr təqdim olunmuşdur. Araşdırmaları yekunlaşdıraraq demək olar ki, Azərbaycanın tunc dövrü incəsənət abidələri, onların üzərindəki müxtəlif məzmunlu naxış və mürəkkəb süjetli kompozisiyalar dövrün mədəniyyətini, bir çox problemlərini- təsərrüfat həyatını, bu incəsənət əsərlərini yaradan tayfaların estetik təfəkkürünü, dini dünya görüşlərini öyrənmək üçün ən qiymətli mənbələrdir.

Tunc dövrü qayaüstü incəsənət abidələrinin tədqiqi bölgələr arasında oxşarlıq və fərqli xüsusiyyətləri üzə çıxardı. Gəmiqaya, Kəlbəcər, Qərbi Azərbaycan qayaüstü təsvirlərində oxşarlıq və demək olar ki, eynilik burada yaşayan tayfaların mənşəcə eyni olduqlarını deməyə imkan verir.

Abşerondakı həcmli və mürəkkəb kompozisiyalı qayaüstü təsvirlər Azərbaycanın qədim incəsənət tarixində xüsusi elmi dəyərə malikdir. Bu qayaüstü rəsmlər öz həcmliliyinə, işlənmə metoduna və mövzu rəngarəngliyinə görə digər qayaüstü rəsmlərdən seçilir.

Azərbaycanın tunc dövrü bədii tərtibatlı keramika məmulatlarının tədqiqi ilkin şəhər mədəniyyətinin araşdırılmasında əvəzsiz mənbədir. Sənətkarlar tərəfindən hazırlanan bu məmulatlar öz bədii tərtibatına görə bir-birindən seçilir.

Tunc dövrü heykəltaraşlığının tədqiqi incəsənətin bu qolunun sonrakı inkişafını izləmək üçün əsas mənbə rolunu oynamışdır. Azərbaycanda incəsənətin bir qolu kimi heykəltaraşlıq məhz bu dövrdə də inkişaf etmişdir.

Bədii tərtibatlı tunc məmulatları Azərbaycanda son tunc və ilk dəmir dövrü mədəniyyətində mühüm təkamül və yüksəliş olduğunu sübut edir. Azərbaycanın tunc dövrü incəsənəti üçün səciyyəvi olan ənənələr antik və orta əsrlər dövründə inkişaf etdirilərək sənətkarlar tərəfindən yeni və daha maraqlı sənət əsərləri yaradılmışdır.

Tədqiqatlardan belə nəticəyə gəlmək olar ki, incəsənət ilk tunc dövründə qayaüstü rəsmlər, orta tunc dövründə boyalı qablar mədəniyyəti, son tunc dövründə bədii tərtibatlı tunc məmulatların təmsalında daha çox özünü göstərmiş və yüksək səviyyəyə çatmışdır. Məhz tunc dövrü incəsənət abidələri bu dövrün mədəniyyətini öyrənmək üçün əsas mənbədir.

Dissertasiyanın əsas məzmunu müəllifin nəşr olunmuş aşağıdakı əsərlərində öz əksini tapmışdır:

1. Qərbi Azərbaycan qayaüstü rəsmlərinin mədəniyyət tariximizin öyrənilməsində yeri // Pədoqoji Universitet Xəbərləri, Bakı-2010. №1 s.79-85.
2. Azərbaycanın tunc dövrü incəsənət abidələrinin müstəqillik illərində öyrənilmə tarixi // Məruzələr. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası. №5. Bakı-2012. "Elm". s.169-174
3. Kəlbəcər qayaüstü incəsənət abidələri // Pədoqoji Universitet Xəbərləri, Bakı -2012. № 2, s.183-187
4. Qəlibkarlıq üsulu ilə hazırlanmış tunc dövrü bədii tərtibatlı tunc məmulatları // Azərbaycan milli elmlər akademiyası. Bakı-2012. №6, "Elm" nəşriyyatı, s.184-191
5. Художньо оформлені бронзові вироби епохи бронзи Азербайджану // Національний педагогічний університет імені М.П. Драгоманова. Українська Академія Наук. Гілея. Науковий вісник. Випуск 62(№7). Київ-2012. с.224-229
6. Sculpture samples of Azerbaijan during the Bronze age / Abstracts collection on new challenges in the European area international Baku forum of Youngscientists dedicated to the 90-th anniversary of national leader Heyder Aliyev. 20-25 May 2013. Baku Azerbaijan. Səh.535-537

**МЕСТО ПАМЯТНИКОВ ИСКУССТВА БРОНЗОВОГО ВЕКА
В ИЗУЧЕНИИ ИСТОРИИ КУЛЬТУРЫ АЗЕРБАЙДЖАНА**

РЕЗЮМЕ

В диссертационной работе использованы археологические материалы, памятники искусства Бронзового века. Хронологическая рамка исследования охватила IV-I тысячелетия до нашей эры. Сравнительный анализ памятников искусства позволил выступить с новыми выводами.

Диссертация состоит из введения, четырех глав, заключения, списка использованной литературы и иллюстраций.

Во введении обоснованы актуальность и хронологические рамки исследования, даны краткий историографический обзор и источниковедная база проблемы, определены цель и задачи исследования, указаны ее научная новизна, теоретическое и практическое значение.

В первой главе «История изучения памятников искусства Азербайджана в период Бронзового века» исследуются работы ученых XIX-XXI веков.

Во второй главе «Наскальные образцы искусства Азербайджана», состоящей из пяти параграфов, исследована наскальная живопись, как отдельно, так и в сравнении с другими образцами искусства.

Третья глава «Художественно оформленная керамика и скульптурные образцы», состоит из двух параграфов. К исследованию привлечены образцы полихромной и монохромной керамики, они анализированы с точки зрения художественного оформления.

Четвертая глава «Художественно оформленные бронзовые изделия Азербайджана в период Бронзового века» состоит из четырех параграфов.

В заключении диссертации подведен итог проведенного исследования, сформулированы общие выводы, вытекающие из данной работы.

REAL HAMIL OGLU SALIMOV

**THE PLACE OF ART MONUMENTS OF BRONZE AGE ON
LEARNING THE HISTORY OF AZERBAIJAN CULTURE**

SUMMARY

The research materials conducted on the monuments of Bronze age in the dissertation. There have been used by archeologists and art monuments have been drawn into research work in a complex form. Chronological frame of the research involves IV-I millenniums B.C. Comparable analysis of art monuments allows to find out new results.

The dissertation includes introduction, four chapters, result, list of literature and illustrations on the topic.

The introduction parts dealst with the topicality and the chronological frameworks of the study. There were given a brief historiographic overview and source base of the problem. In this part its also defines the purpose and objectives of the research, its scientific novelty/ theoretical and practical importance.

Chapter I is called “History of learning art monuments of Bronze age of Azerbaijan” and is about the research works of XIX-XXI century researchers.

Chapter II is called “Over rock art patterns of Azerbaijan” and consists five semi-chapters.

Here rock drawings are investigated comparatively together with other art patterns.

Chapter III is called “Artistic arrangement ceramics and sculpture patterns” and consists of two semi-chapters. Polychrome and monochrome ceramics patterns have been drawn into research work and analyzed in terms of artistic arrangement. Sculpture of Bronze age was mentioned in the second semi-chapter.

Chapter IV is called “Bronze age products with Artistic arrangement in Azerbaijan” and consists of four semi-chapter.

**НАЦИОНАЛЬНАЯ АКАДЕМИЯ НАУК АЗЕРБАЙДЖАНА
ИНСТИТУТ АРХЕОЛОГИИ И ЭТНОГРАФИИ**

На правах рукописи

РЕАЛ ГАМИЛ ОГЛЫ САЛИМОВ

**МЕСТО ПАМЯТНИКОВ ИСКУССТВА
БРОНЗОВОГО ВЕКА В ИЗУЧЕНИИ ИСТОРИИ
КУЛЬТУРЫ АЗЕРБАЙДЖАНА**

5505.02 – Археология

А В Т О Р Е Ф Е Р А Т

диссертации на соискание ученой степени
доктора философии по истории

БАКУ – 2014